

Шусть В. В. Прояв архетипних доміант давньоукраїнського суспільства у сучасній культурно-психічній реальності / В. В. Шусть // Актуальні проблеми психологічної теорії і практики / За заг. ред. кафедри психології ДонНУ. – Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. – С. 304-310.

ПРОЯВ АРХЕТИПНИХ ДОМІАНТ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У СУЧАСНІЙ КУЛЬТУРНО-ПСИХІЧНІЙ РЕАЛЬНОСТІ

*Шусть Василь Володимирович,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії історії психології ім. В.А. Роменця*

Інститут психології ім. Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми. Реконструкція психологічного простору давньоукраїнського суспільства передбачає встановлення відповідності між його ціннісно-смысловими доміантами, проведення їх систематичного аналізу. Прагнучи цілісного психологічного аналізу, слід враховувати неоднорідність ментального простору давньоукраїнського суспільства. Розселення праукраїнців по обидва боку Дніпра, проживання дещо в різних природних умовах, відмінному культурному оточенні сприяло наростанню культурної диференціації між ними. В сучасному українському суспільстві також наявна значна культурна, ментальна диференціація між населенням різних регіонів, зумовлена, на наш погляд, далеко не в останню чергу архетипними доміантами минулого. В статті дана спроба аналізу вказаних вище доміант і пошуку шляхів консолідації суспільства. Рефлексія у досліджуваному нами аспекті актуалізується ще й потребою краще розуміти сучасні проблеми крізь призму історико-культурного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Базовим, найбільш стійким, цілісним ментальним утворенням, безумовно, слід вважати племінні утворення наших

предків. Саме вони були реально існуючими і функціонуючими психологічними спільнотами. Видається більш виправданим твердження, що праукраїнці напередодні виникнення державних утворень усвідомлювали себе, перш за все, представниками племені, мислили категоріями родоплемінного життя, тому що саме плем'я здійснювало основну регуляцію життєдіяльності. Літописець «Повісті временних літ» відзначає, що кожне плем'я мало свої звичаї і закони своїх батьків, і перекази і свій психічний склад [3]. Тому можна стверджувати, що в IX в. слово «Русь» збереглося у вживанні переважно для зовнішніх спостерігачів, для яких з боку цим словом позначалася група племен, схожих за походженням, мовою, характеру, способу життя і т.п. Тому, забігаючи трохи наперед, слід зазначити, що можна стверджувати існування до епохи Київської Русі як давньоруської народності як праматері сучасного українства. В сучасному житті ця традиція простежується у вигляді кумівства, земляцтва.

Центральною проблемою в психологічному аналізі стає виділення вихідної, фундаментальної ідеї, яка визначає все розмаїття ціннісно-психологічної структури праукраїнців, утвореною домінантами. Вони визначають психологічний простір культури.

Домінанти як фундаментальні категорії, змістотворчі принципами є джерелами формування психологічного простору язичницької культури праукраїнців. Вони виступали очевидними «істинами» світосприйняття праукраїнців. Вони виявляють себе як апіорні схеми чуттєвості і розуму, впорядковують весь чуттєво-розумовий потенціал.

Життя праукраїнців була повністю занурене в навколишнє багате природне середовище. Можна сказати, що поза природою життєдіяльність наших предків не існувала. Як зауважує А. Тойнбі, у найдавніших культурах планети перетворювальна творча діяльність виступає в якості вихідної, фундаментальної ціннісно-розумової орієнтації [6]. Ця ж особливість ментальності знаходить яскраве відображення в грецькій міфології, в міфах про культурних героїв, які перетворюють хаос світу в раціонально

упорядкований космос. Ця естетично-перетворювальна, конструктивна діяльність як характерна риса античної культури була сприйнята, вбрана в глибини європейського духу. Навпаки, праукраїнці вільно селилися на родючих землях поблизу багатих рибою річок і звіром лісів, на що в один голос вказують історики [1]. Помірний клімат і благодатні природні умови формували м'який, урівноважений характер і розмірений спосіб життя, в якому були відсутні стимули, потреба до наполегливої перетворювальної діяльності. Оскільки навколишній природний світ був повний богів (вищих, що уособлювали природні стихії, і нижчих, просторово локалізованих в гаях, галявинах, річках і т.д.), то можна сказати, що ментальний склад язичницької культури праукраїнців носив чисто натуралістичний характер, не виходив за межі природних, природних потреб, інтересів та уявлень.

Щоб уникнути невірних тлумачень, слід підкреслити: натуралістичний характер культури праукраїнців не означає тваринний. У цьому зв'язку видається важливим зафіксувати тільки те, що сфера ціннісних орієнтацій праукраїнців обмежувалася горизонтом світу природи. Ненатуралістичних ціннісно-розумових орієнтацій просто не існувало. Вони не виділяли себе з природи, усвідомлювали себе як органічне продовження її «тіла», «бачили» і «відчували» її зсередини. Результатом подібного світосприйняття, як відомо, з'явилося безліч природних прикмет. Основними характеристиками язичницького часу є: циклічність, тобто періодична повторюваність природних циклів, а також першопочатків поведінки як еталонів, висхідних до божественного прототипу: вбудованість в даний час минулого і майбутнього, його «позачасовість». Дослідники зауважують, що минуле знову і знову відроджується і повертається, наповнюючи реальним змістом сьогодення. Сучасний досвід наповнюється більш глибоким змістом, оскільки він безпосередньо пов'язаний з міфічним минулим [2]. Прояви натуралістичних ціннісно-розумових орієнтацій спостерігаються у приказках «Моя хата з краю», «Не лізь поперед батька в пекло» та відповідній їм поведінці.

Характер неоднорідності сучасного соціального простору і язичницького простору древніх слов'ян істотно розрізняється. Сучасний соціальний простір переважно раціоналізований. Язичницький простір переважно «натуралістичний» і включає ліси, степи, річки, гори. На відміну від сучасного соціального простору язичницький простір древніх українців головним чином сакралізований. Він виявляється заповненим богами і злими духами (виступає ареною їх боротьби і діяльності) настільки, що локалізація простору є неможливою. Разом з тим, в сакралізованому просторі виділяються місця підвищеного божественного впливу: перш за все, святилища, а також священні гаї, дерева, кладовища, перехрестя і т.д [1]. Суттєвою особливістю простору праукраїнців є те, що освоєна його частина втрачається в нескінченних просторах дикої природи. Для наших предків, навпаки, світ безкраїх степів, дрімучих лісів був рідний середовищем проживання.

Фундаментальне значення домінанти «роду» в ментальному просторі знаходить відображення в мові, в словах, що виражають стрижневі цінності, корінь яких становить «рід»: рід, народ, родина, народжувати, урожай, природа та ін У слові «природа» («при-роді») в повній мірі проявляється основне, натуротвірне значення Роду як універсального, творячого, божественного начала всього створеного. У цьому зв'язку видається справедливим твердження Б. О. Рибаківа: «Рід виявляється всеосяжним божеством Всесвіту з усіма його світами: верхнім, небесним, відкіля йде дощ і летять блискавки, середнім світом природи і народження і нижнім з його вогненним спорідненням» [5]. Загальність, поліфункціональність Роду носить всеосяжний, розмитий характер як торжество універсального принципу родючості, що породжує силу. Однак силу не верховну, не деспотичну, значною мірою позбавлену караючої функції. Буянність чуттєвості, своєрідний «демократизм» Роду є одним з цілющих джерел його звабливої сили, стійкості в міфологічних уявленнях слов'ян, незважаючи на утиски з боку православної церкви. Значимість теми «роду» як фундаментальної

психологічної категорії виражається також у тому, що осмислення світу здійснюється в термінах родових відносин. Категорія «роду» в язичницькому мисленні праукраїнців виступає найважливішим засобом упорядкування, структурування матеріалу.

Світосприйняття через призму універсальних родових відносин є ефективним засобом визначення місця будь-якого явища (божественного, природного, соціального), перш за все в системі світобудови, характеру його відносин з іншими явищами. Логіка «родового мислення» імпліцитно включає принцип ієрархічної побудови світобудови (божественного, природного і соціального світів). Ієрархічно впорядкований лад мислення є однією з визначальних рис язичницького світосприйняття. При цьому слід підкреслити, що якщо античному способі мислення, що давно подолав родові пережитки, ієрархічний традиціоналізм був глибоко чужим явищем [2].

Таким чином, однією з домінуючих ціннісних домінант праукраїнців в цілому і зокрема в соціальних відносинах були родові, взаємно породжені зв'язки. Між тим, «родове мислення» східних слов'ян носило неоднорідний характер. У міру просування на північ, де соціальні, етнічні відносини набували більш стійкого, стабільного характеру, а природні умови ставали більш суворими, кровноспоріднені зв'язки набували більшого значення. У південно-західних, лісостепових регіонах, на території нинішньої України постійні сутички з кочівниками, міграція населення, періодичне його перемішування, порівняно низька щільність населення (жили невеликими родами, родинами) підривали кровноспоріднені відносини і створювали більш широкі можливості для індивідуальної свободи.

Домінанта «волі» як буття свавілля, відсутність примусу, простору в діях виступає однією з фундаментальних цінностей духу праукраїнців, відмінною рисою слов'янського менталітету. Безпосередньо на лоні природи, серед її неосвоєних безмежних просторів, невичерпних природних ресурсів формувалася незалежний, самостійний, згідний з бажаннями спосіб життя праукраїнців, підпорядкований плавній, самодостатній течії природних

циклів. Дух вольниці, немов з молоком матері і вдихуваним повітрям, просочував весь психічний склад української душі, наповнював відчуттям повноти життя, свободи волевиявлення. Вільний спосіб життя праукраїнців складався не за рахунок формування стійких правових механізмів соціальних гарантій прав індивіда, а в результаті в значній мірі відсутності зовнішніх чинників примусу, нападу. Наприклад, у розкопках трипільських поселень не знайдено зброї, оскільки в ті часи не було пот реби в обороні. Оскільки жорсткої боротьби за виживання не було, то життя праукраїнців на рівні соціальних відносин (племінних, родових), у сімейному та індивідуальному бутті набувало переважно неупорядкованого, неорганізованого характеру. Як свідчать розкопки, праукраїнці жили невеликими поселеннями. Тому можна припустити, що в їх життєвому світі були відсутні надродові соціальні цінності, які виникають у міру утворення держави, згуртування народності. Цю обставину чітко фіксують історики. Свідчення Прокопія Кесарійського (VI ст.) відноситься до південно-західних слов'янських племен, тобто до праукраїнців. Історик зауважує, що слов'яни і анти здавна живуть у народоуправстві, і тому в них щастя і нещастя в житті вважається спільною справою; між слов'янами немає одностайності, традиції проведення зборів, порушують укладені домовленості [4].

У цьому зв'язку суспільно-політичний лад суспільства праукраїнців можна було б назвати «варварською демократією», в основі якої лежав «натуралістичний анархізм» як прояв духу «вольниці», в якому переважали імпульсивні дії, бажання, прагнення, свавілля, неприйняття підпорядкування, а авторитет розуму, порядку, закону були нерозвинені, підпорядковані, приглушені. Це було суспільство реального «натуралістичного анархізму», в якому панували сильні пристрасті, чуттєві жадання. Разом з тим, це було суспільство несвободи, тому що свобода, як відомо, є одним з вищих проявів цивілізованого існування, в якому панують розум, закон і свобода особистості як абсолютні цінності. На нашу думку, до теперішнього часу українцям не вдалося здійснити перехід до цивілізованого суспільства, в

якому визначальною цінністю були б індивідуальна свобода, захищена правовим законодавством.

Домінанта «фізичної сили» також є абсолютною цінністю язичницького духовного світу праукраїнців і, як і попередні, носить універсальний характер, тобто як би наповнює, забарвлює психологічний простір. Непохитний авторитет фізичної сили чітко проявляється в найбільш древніх пластах фольклору, в билинах, казках і т.д. У давньоруських билинах ця тема займає центральне місце і розкрита з найбільшою повнотою. У натуралістичному психологічному просторі фізична сила виступала одним з основних критеріїв значущості об'єкта чи явища. Фізична сила становить корінь і стрижень характеру героя. Все інше утворює крону могутнього дерева і є похідним. Осьове значення фізичної сили виявляється в моральному ідеалі язичників. І це цілком зрозуміло: при натуралістичному способі життя, коли соціальні механізми регуляції суспільних відносин не носять жорсткого характеру, чітко не виражені, ієрархія відносин, соціальне визнання у великій мірі залежить від фізичних здібностей. До того ж на формування язичницького культу сили безпосередній вплив надають неприборкні, пануючі сили природи. У центрального божества язичницького пантеону Перуна найбільше шанування і поклоніння викликає його безмежна, торжествуюча, неприборкана міць фізичної сили блискавки й грому. Уривчастий і вторинний характер джерел про міфологію праукраїнців, коли в якості джерел виступають зовнішні спостерігачі, не дозволяє впевнено судити про кількісний склад пантеону богів, їх функції, відносини між ними. Як відомо, дослідники по-різному інтерпретують ці джерела. Вшанування фізичної сили спостерігаємо і у сучасному житті, наприклад, демонстрація на телеекранах переважно бойовиків, результати виборчої кампанії В. Кличка.

З точки зору психології, центральною проблемою є осмислення ролі божественного в ціннісно-смысловому просторі особистості праукраїнця. Слов'янські язичницькі боги складають основу, є кінцевими причинами і визначають перебіг процесів матеріального, соціального світів. Однак якщо в

монотеїстичних релігіях єдиний бог є єдиний універсальним «джерелом регуляції» всіх процесів, то в політеїстичних уявленнях таких «джерел» безліч [5]. Оскільки, як відомо, відносини між богами здебільшого є дзеркальним відображенням соціальних відносин, то, враховуючи децентралізоване життя праукраїнців, їх соціальних відносин, на цій підставі можна зробити висновок про відсутність «єдиноначальності» в ієрархії слов'янських богів. Сучасна звичка українців лаяти владу «для годиться» має глибоке архетипічне коріння.

Таким чином, вимальовується цікава картина світосприйняття, в якій переважає різноякісність, мозаїчність, монадологічність світу. Прокопій Кесарійський заперечує наявність у слов'ян уявлень про долю [4]. Це свідчення Прокопія «працює» на твердження про мозаїчну структуру світобудови.

Землеробський спосіб життя праукраїнців ще більш прив'язував до природних циклів слов'янську міфологію. Широкі застілля з рясною випивкою представляли собою, з одного боку, сплеск чуттєвості, жадань, а з іншого - виступали як священнодійства [1].

Аморфний характер слов'янської міфології робив її відкритою до асиміляції інших міфологічних уявлень. Тому становлення і розвиток язичницької міфології південно-західних слов'ян, ймовірно, відбувалося під впливом іранської та тюркської міфологій, а північно-східних - фінських та інших північних народів.

Завершуючи розгляд теми «божественного» як домінуючої в язичницькому психологічному просторі праукраїнців, слід звернути увагу на невиразність темних сил, сил зла. Психологія наших предків не створювала жахливих образів демонічних сил. Домовики, водяні виявляються народом досить добродушним, не надто мстивим. Це, втім, не означає легкого існування. Страх перед божественними істотами переповнював душі слов'ян. Про загальну систему оберегів добре написав Б.О. Рибаків. На думку вченого, ця обставина відображає достаток слов'янського способу життя,

відсутність великої напруги у внутрішньому житті [5]. І в наш час ми спостерігаємо сплеск неорелігій, шаманства і шарлатанства в Україні. Сучасні українці не чекають від них зла, а випадки обману оцінюють з іронією.

Висновки. Таким чином, можна виділити ціннісно-сміслові доміанти в язичницькій культурі праукраїнців, універсальний характер яких утворює фундаментальну вихідну структуру психологічного простору. Ці доміанти («божества», «природи», «роду», «волі» і «фізичної сили») є необхідними і достатніми при розгляді основоположних характеристик язичницької культури праукраїнців. Психологічна реконструкція всього, доступного людині, передуючого культурного досвіду сприяє виробленню стратегій на найближчу історичну перспективу.

Міфологічна свідомість залишається таки фактом нашого психічного життя, владно заявляючи про себе, оскільки в ситуації недостатнього контролю розсудку заявляє про себе у прояві інтуїції, безоглядної віри в незбагненне, незглибне. Архетипічні доміанти заявляють про себе у критичних ситуаціях сьогодення.

Список використаних джерел

1. Губко О.Т. Психологія українського народу: наукове дослідження в 4-х книгах. Кн. 1. Психологічний склад праукраїнської народності / Олексій Тимофійович Губко. - Київ.- 2010. -504 с.
2. Гуревич А. Я. Индивид и социум на средневековом Западе / Арон Яковлевич Гуревич.— Москва: РОССПЭН. - 2005. — 422 с.
3. Повесть временных лет. // Библиотека литературы Древней Руси. Т.1. СПб, 1997. (по списку Ипатьевской летописи). – 93 с.
4. Прокопий Кесарийский. Война с готами. О постройках. (Серия «Памятники мировой истории и культуры»). М., Арктос – Вика-пресс.- 1996. -Ч.1. 336 с.- Ч.2. 304 с
5. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. / Борис Александрович Рыбаков .- Москва. - «Наука»-1987.- 783 с.

- б. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник / Пер. с англ. / Арнольд Джозеф Тойнби — М.: Рольф, 2002—592 с.